

Kristlikud märtrid antiikaja lõpul

MDiv HINDREK TAAVET TAIMLA, Eesti Metodisti Kiriku Teoloogilise Seminari õppejõud

Jumalasuhte eest eluga maksmine ei ole uudne nähtus. Piiblisti võime märterluse elemente juba Aabeli surmas täheldada. Seda enam, et viis kuidas räägitakse tema vere *hääle kisendamisest*¹, kattub palju hilisema varakristliku keelekasutusega, milles *veri tunnistab*. Kuigi kirikulooline terminoloogia teiseneb aegamööda ning kujuneb välja alati retrospektiivselt, saab just *tunnistusest* Uue Testamendi keeleruumis märterluse mõiste primaarne kujundaja ja sõnast *veretunnistaja* märtri² sünonüüm.

Uue Testamendi esimene märtrikandidaat võiks olla ristija Johannes: *Oli Jumala läkitatud mees, nimega Johannes, see pidi tunnistust* (μαρτυρίαν; *martürian*) *andma, tunnistama* (μαρτυρήσῃ; *martürees*) *valgusest, et kõik hakkaksid tema kaudu uskuma. Tema ise ei olnud valgus, vaid ta pidi tunnistama* (μαρτυρήσῃ; *martürees*) *valgusest*^{3,4}

Hilistantiigi märtritunnistuse kõige elementaarsemate algete juurde jõuame aga Apostlite tegude raamatus, mille avapeatükis läkitab ülestõusnud Kristus oma jüngreid maailma öeldes: *te saate väe Pühalt Vaimult, kes tuleb teie üle, ja te peate olema minu tunnistajad* (μαρτυρες; *martüüres*) *Jeruusalemmas ja kogu Juuda- ja Samaariamaal ning ilmamaa äärteni*⁵.

Johannese evangeeliumi järgi olevat olnud apostlitele juba teada, et see *tunnistus* lähebki neile nende elu maksmaks. *Nad heidavad teid kogudusest välja. Jah, tuleb tund, mil igaiüks, kes teid tapab, arvab end Jumalale teenet osutavat. Ja seda nad teevad, sest nad ei ole ära tundnud ei Isa ega mind*⁶. Evangeeliumis viitab Kristus enda surmale⁷, aga hiljem ka Peetruse märtrisurmale⁸. Matteuse evangeeliumis kinnitavad Kõuepojad⁹ Issandale, et võivad juua *samast karikast*, mille peale Jeesus vastab: *küllap te jootegi*...¹⁰

---

¹ 1Ms 4:10

² Inimese kohta, keda usu eest taga kiusatakse või piinatakse, kuid kes ei pruugi seetõttu surra kasutatakse vahepeal sõna *konfessor* (samuti seotud filoloogiliselt *tunnistamisega*). Märtri puhul lõpeb tunnistus surmaga.

³ Joh 1:6-8, Johannes hukati hiljem nelivürst Heroodese poolt (Mt 14:1-12).

⁴ Antiikkirjanduses on ühe sõna mainimine kolm korda järjest väga märkimisväärne, selgelt soovitakse siinkohal näha Johannest eelkõige tunnistaja rollis. Ristija Johannes esindas ühelt poolt vana lepingu viimast prohvetit (Mt 11:11-13, Lk 7:28) ja tema surmapõhjus oli pigem seotud Moosese seaduse rikkumisega (Mt 14:3-4). Teisest küljest on tema elu sõna otseses mõttes ema üsast (Lk 1:41) surmani seotud Jeesusega kõige lähedasemas mõttes.

⁵ Ap 1:8

⁶ Joh 16:2-3

⁷ Joh 12:33, 18:32

⁸ Joh 21:19

⁹ Mk 3:17

¹⁰ Mat 20:22-23

Kõrvuti teadlikkusega sellest, kui kõrge hind on Jeesuse järgimisel, võisid apostlid eesotsas Peetrusega uskuda Jeesuse kuulutust, et tema kogudust ei võida isegi *põrgu väravad*¹¹. Võib öelda, et kohe peale koguduse moodustumist algas ka tagakiusamine – esialgu juutide eestvedamisel. Esimene *martüürium* on diakon Stefanose hukkamine¹². Martüüriumi põhiolemus seisneb tunnistuses ja selle eesmärk pole äratada kaastunnet, vaid panna inimesi igatsema lepitust Jumalaga.¹³

Varakristluses kujunes välja terve kirjandusliik – *märtrite teod*, milles kujutati peamiselt võidulugusid – neid, kes lõpuni vastu pidasid ja ilma Kristust salgamata teenisid võidupärja makstes oma maise eluga. Martüüriumi heroiline kirjeldus äratas lugude tõesuses skeptilisust juba varases järgus ja ka tänapäeva uurijate hulgas on neid, kes on taas luubi alla võtnud kirikutradsiooni ajaloolise tausta.

Mõne aasta eest kirjutas Biola Ülikooli apologetikaproffessor Sean McDowell raamatu *Apostlite saatus: Uurides Jeesuse lähimate järgijate martüüriumi*. [autori tõlge pealkirjast] Uurides kriitilise pilguga UT tekste, eriti Apostlite tegusid, on McDowell süüvinud ka 1. ja 2. sajandi allikatesse, mis võiksid toetada kirikupärimust, et vähemalt 11 apostlit surid märtrisurma. Raamat on kergesti loetav versioon McDowell'i doktoritööst samal teemal.

Tervelt neliteist peatükki kehtvas juurdluses jõuab ta pingereani, mille tipus on jüngrid, kelle märtrisurmas pole põhjust üldse kahelda ja lõpus need, kelle kohta veenvaid tõendeid pole seni leitud. Pingerida juhivad Peetrus ja Paulus, kelle märtrisurmast on väga toekaid allikaid. Järgmisena Jaakobus – Jeesuse vend ja samuti Jaakobus, Sebedeuse poeg. Sebedeuse teise poja Johannese märtrisurma kohta nii toekaid allikaid pole. Üle keskmise tõenäosuse olevat veel Toomase ja Andrease martüürium. Kõigi ülejäänute kohta võib öelda, et väide *nad surid märtrisurma* pole rohkem tõenäoline kui väita vastupidist.¹⁴

Näiteks Bartolomeuse märtrisurma kohta on küll allikaid, aga need pärinevad alles 6. sajandist ning kirjeldused ei ole omavahel kooskõlas (ühes mainitakse põletamist, teises ristilöömist). McDowell nendib, et mitme tapameetodi kombineerimine on vähetõenäoline ja seetõttu peame tunnistama, et puuduvad usaldusväärsed ajalooallikad.¹⁵

Hilisantiigi märtrite puhul ei saa rääkimata jätta kirikuisadest ja varastest apologetidest, kes kirjasule kaudu on martüüriume nii jäädvustanud kui ka mõtestanud. Seda nii pühakirja, usu, poliitika kui ka oma tunnistuse valgel. Eesti uurijatest on Erkki Sepp nii oma bakalaureuse- kui magistratöö pühendanud varakristlikule ajalookäsitlusele käesoleval teemal. Annan järgnevalt põgusa ülevaate tema magistratööst, mis heidab pilgu kolme olulise autori tööle: Tertullianus, Cyprianus ja Eusebios.

---

¹¹ Mat 16:18

¹² Ap 7:58-60

¹³ Sepp, E. 2008. *Kristlaste tagakiusamiste ja märterluse käsitus Tertullianusel, Cyprianusel ja Eusebiosel*. Magistratöö. Tartu Ülikooli Usuteaduskond. lk 13-15.

¹⁴ McDowell, S. 2015. *The Fate of the Apostles: Examining the Martyrdom Accounts of the Closest Followers of Jesus*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group. lk 263-264.

¹⁵ *Ibid.*

Tertullianus kaitses kannatavaid kristlasi nii teoloogi kui ka juristina. Samuti kirjutas ta julgustussõnu lõpuni vastu pidada neile, keda taga kiusati. Ta hindas veretunnistust kui vahendit, mis lõpetab ebajumalateenistuse ning viib märtri igavesse ellu Jumala riigis. Ta hindas märtrisurma veel kõrgemalt kui jumalakartlikku elu. Tertullianuse ütlust *märtrite veri on kiriku seeme* tuleb Seppi sõnul mõista psühholoogiliselt – märtrite tunnistus ja surm paneb inimest järele mõtlema, huvituma kristlikust õpetusest ning pöörduma ristiusku.¹⁶

Kui Tertullianus julgustas ustavaid kristlasi, siis Cyprianuse sulest tuleb välja, et märtrisurm on küll kinnituseks kogudusele, aga tunnistuseks pigem just hukkajatele ja viimaks patukahetsuseks ning meelearanduseks neile, kes on usust ära taganenud. Cyprianus kiidab ka konfessoreid (neid, kes kannatavad, kuid ei sure), aga samas hoiatab neid uhkuse eest.¹⁷

Kui Tertullianuse lähenemine on pigem apologetiline ja Cyprianuse oma piiskoplik, siis Eusebiose käsitus märterlusest on eelkõige ajalooline, kohati isegi statistiline. Eusebios kirjeldab varasemaid tagakiuse toetudes allikatele, omaaegseid silmtunnistajana, seejuures andes ülevaadet ka teistest piirkondadest impeeriumis.¹⁸

Kuigi Eusebios oli huvitatud peamiselt faktidest, siis on nii tema kui ka Cyprianuse ja Tertullianuse puhul evidentne sügav austus veretunnistajate vastu Rooma Impeeriumis.¹⁹

Varakristlikke autoreid on veel teisigi, kes märterluse kohta mitte ainult ei kirjutanud, aga seda ka omal nahal läbi elasid. Neist saab põgusa ülevaate allolevas tabelis, aga antud artikli raames pole võimalik kõikide tööd eraldi analüüsida.

Tehes siinkohal millenniumi hüppe, siis huvi märtrite lugudest taas elustus reformatsioonijärgselt. 16. sajandist kuni tänapäevani on olnud üks tuntumaid üleskirjutisi ajaloolase, võiks öelda keskaegse märterioloogi, John Foxe'i sulest. Protestandina võisid tema keskaegsete usumärtrite lood olla erapoolikud, aga hilisantiigi puhul lähtus Foxe parimatest temale saadaolevatest allikatest. Tänu Foxe'ile on meil mitmeid inspireerivaid jutustusi, mis näitavad, kuidas kristluse levik ja seetõttu ka usukannatused olid osa igast ühiskonnakihist.

Markus ehitas terve oma evangeeliumi küsimusele *Kes on Jeesus?* ja laseb sellele põhjalikuima vastuse anda rooma sadakonnaülemal: *See inimene oli tõesti Jumala poeg*²⁰. See on vihjeks lugejale kristluse levikust rooma seadusehoidjate hulgas. Tänu Foxe'ile saame aimdust, kuidas ka kõige aulisemad rooma kodanikud pidid usu eest esimestel sajanditel kannatama:

Aprillikuus oli tavaks Veenuse võidukust tähistada. Temale pühendatud templid olid üle rahvastatud ning marmorkujud kaunistatud lillelaviiniga. Ühel rooma sõduril, Severus, oli aga jultumust kritiseerida seda pagankultust ning veel enam, lahti öelda armastatud jumalannast. Seepeale võtnud rahvamass ta kinni ja viinud kohtuniku juurde, kelle ees

---

¹⁶ Sepp, E. lk 43

¹⁷ *Ibid.* lk 55

¹⁸ *Ibid.* lk 58

¹⁹ *Ibid.* lk 90,91

²⁰ Mk 15:38

*väesangar oma veendumusi ei muutnud. Ta viidi Veenuse templi ette, peksti läbi, piinati ja lõpuks raiuti pea maha.*²¹ [autori tõlge]

Eesti keelde pole kahjuks Foxe'i raamatut tõlgitud. Mõned kattuvad lood võib leida ansambli DC Talk raamatus *Jesus-friigid*, mis lisab antiigi-martüüriumid tänapäeva kannatuslugude vahele. Kuigi paljude selliste lugude ajaloolisuse osas on kahtlusi, kinnitavad nende järjepidevad elemendid radikaalset käitumist kristliku maailmavaate nimel.

Märterlugude ajaloolisuse kasuks on fakt, et roomlastel oli siiski toimiv kohtuprotsess, mille järgi pidi hukataval olema konkreetne süütegu. Kohtuprotsess ise pandi kirja ja oli avalik, nii et juuresolnud usklikud said üles kirjutada veretunnistajate sõnu, mida hiljem märtrite haudadel peetavatel teenistustel ette loeti. Sama kehtib ka hukkamiskirjelduste kohta.²²

Nõukogude liidus sai kurikuulsaks paragrahv 58, mille abil represseeriti kokku miljonitesse ulatuv inimmass (paljuski usulistel põhjustel) ja mille valgel nad riigivaenlasteks kuulutati. Rooma impeeriumis sai sarnaseks seadusilmaks *crimen laesae maiestatis (atheotes)* ehk *majesteediteotus*. See sai osaks kõigile neile, kes kuulutasid Issandaks Kristust ja järgisid Jeesuse õpetust, kummardamata keisrit või ebajumalaid.²³

Lisaks roomlastele ja muudele paganrahvastele leidis kristlasi muidugi juudi rahva hulgas. Ajalooliselt pidasidki roomlased kristlasi pikalt juudi sektiks. Erilise pinnu silma lõi aga see, et sektina vabastati koos juutidega ka kristlased üldisest keisrikultuse pidamisest²⁴ ja seejärel tunnustati kristlus avalikult põlatud sektiks, mis vallandas tagakiusulaineid järgmise nelja sajandi jooksul.

Üldiselt räägitakse neljast peamisest põhjusest konkreetsete tagakiusude tekkeks: keisrikultuse eitamine (poliitiline), panteoni mittekummardamine (religioosne), vastuoluline käitumine s.h kannibalismisüüdistus²⁵ (moraalne) ja viimaks mitte vähem märkimist vääriv isiklik vastumeelsus keisrilt (personaalne).

Üldtunnustatult on neid laineid kokku kümme. Selle asemel, et kõigist üksipulgi kirjutada, olen siinkohal koostanud tabeli, milles toon välja aja, selleaegse valitseja (ühtlasi tagakiusu seadustaja), põhjuse ning nimeliselt tuntud märtrid või isikud keda selle lainega seostada. Samuti

---

²¹Foxe, J. 2010. *Foxe's Christian Martyrs: Today's Version*. Barbour Publishing, USA. lk 32.

²² Matson D. H. lk 8.

²³ Chlebowski, P. 2018. *The Trial of the Quidam in the light of the Roman Law*. Studia Norwidiana 36. Internetis leitav [11717-Article-Text-25842-1-10-20200506.pdf](https://www.researchgate.net/publication/351171717-Article-Text-25842-1-10-20200506.pdf) (viimati külastatud 31.01.2020).

²⁴ Suure impeeriumi valitsemiseks ja rahu säilitamiseks polüteistlikus kontekstis oli tarvis ühendavat riigiusku. Esmalt sobis selleks kreeklastelt ülevõetud panteon, aga peagi laenati Idas tuntud keisrikultus. Rooma kodanikud pidid tunnustama keisri jumalikkust. Esmalt oli see poliitiline, hiljem kohustati ohverdama keisri kuu ees ka loomi (religioosne). Kõrge maksu läbi said juudid siiski sellest vabastuse, aga nendega koos ka kristlased. Juudid nägid selles teenimatut privileegi, mistõttu piiranguid kristlastele karmistati.

²⁵ Loomulikult oli tegu väärtõlgendusega armulauast, milles roomlased nägid inim- kui ohvriliha söömist ja seetõttu amoraalset käitumist.

mainin viimases kategoorias seda, mille kohta lugeja võib ise hiljem uurida ja mis võiks lugejale pakkuda nii huvi kui konteksti selgitavaid teadmisi.²⁶

---

²⁶ Kuna neid allikaid, mis loendavad kümnet tagakiusu on palju ja ajadaatumid erinevad märkimisväärselt, siis võtan aluseks eestikeelse teadustöö märterlusest, mis on välja antud enne II maailmasõda. Matson, D. H. 1937. *Usumärtreid ristikoguduse algpäevilt*. E.B.U-ü Liidu Kirjastus.

AEG (pKr)	VALITSEJ A	PÕHJUS	MÄRTRID	VÄÄRT UURIMIST
63-68	Nero	Eusebius kirjeldab Nero äärmusliku raevu kristlaste vastu. Nii juutide kui keisri laimujutud kristlaste vastu.	Apostel Peetrus Apostel Paulus	Jutud Peetruse märtrisurmast <i>Quo vadis, domine?</i> Rooma põlemine ja selle põhjused Tacituse kirjutised
95-96	Domitianus ²⁷	Kristlased mõistsid hukka ebajumalakummardamise, ning propageerisid ainujumalat. Võim vastas tagakiusuga.	Rooma reaisand Flavius Clemens, Domitianuse õetütar Flavia Domitilla, Anitpas, arst Luukas? Timotheos. Apostel Andreas, Juudas Tadeus?, Mattias? Jaakobus – Issanda vend	Tunnistajaks armastusapostel Johannes, kes pagendati Patmose saarele
98-117	Traianus	Rahva surve ja süüdistused kristlaste suunas. Keiser oli pigem kõhklev al seisukohal.	Ignatius Antiookiast, Clemens Roomas, Simeon Jeruusalemmast	Kirjavahetus Traianuse ja Plinius noorema vahel. Vestlus Ignatiuse ja keisri vahel ²⁸
117-128	Hadrianus	Keiser olevat praktiseerinud nõiakunsti, mida kristlased omistasid demonite teenistuseks. Süüdistused võtavad kirjaliku kuju.	Ohvitserid Marius ja Evstachius, rooma kogudusevanemad Evantius ja Thedolus, raeisanda lesk Sabina,	Sofistide süüdistused kristlaste suunas. Ebainimlikud piinamismeetodid
138-161 ja 161-180 ²⁹	Antonius Pius - Marcus Aurelius	Süüdistused kristlaste kui salaühingu kohta. Looduskatastroofid Aasias -paganpreestrid olevat veeretanud süü kristlastele. Konfliktid paganatega Euroopa aladel kuhu	Smärna Polükarpus, Justinus Märter, Pothinus Lioni piiskop, Attalus, Sonatus, Blondina, Sanctus,	Kristluse levik Euroopas ja Aasias. Justinuse kirjutised.

²⁷ Tertullianus nimetab Domitianust kõigi Nero ebavooruste pärijaks (Matson, 1937, lk 28).

²⁸ Matson D. H. lk 41.

²⁹ Erinevad allikad pakuvad erinevat liigendust kuigi kannatuspõhjused tunduvad sarnased. Olen seetõttu kahe valitseja aja kokku liitnud, et püsida kümne laine taktis.

		Impeeriumi oli laienenud.		
202-211	Septimus Severus	Juudi mässudes said kaassüü kristlased, riigipühade mitte tähistamine.	Kõrgest seisusest daamid Perpetua ja Felicitas oma pojaga. Saturnus	Naismärtrite ajalugu. Põhja-Aafrika kristlus ja sealsed märtrid
235-238	Julius Maximinus Fraianius	Personaalne vastumeel. Käskkiri riisuda kristlased nende õigustest. Tagakius peamiselt suunatud kristlikele juhtidele.	Rooma piiskop Pontianus,	Kristlusesõbralikud keisrid (nt. Alexander Severus)
250-253	Decius	Personaalne vastumeel. Marurahvuslasena kehtestas keiser edikti kristlaste kinnivõtmiseks ja piinamiseks (surm oli liiga kiire lahendus ja tekitas respekti rahva silmis). Hukkamised toimusid ka seetõttu salajas.	Origenes, Roomas piiskop Fabius, Alexander Jeruusalemmast, Vavila Antiookiast, Dionysios Alexandriast, Gregorius Neokaisareast jpt.	Cyprianuse ja Gregorios Nyssa kirjutised. Märter Agatha lugu Sitsiilias.

257-262	Valerianus	Keisri sõprus Egiptuse nõiaga ja riigimehe Macrianusega, kelle mõjutusel väljastati edikt keelata jumalateenistused, kogunemised ja seejärel edikt juhid vahistada, vara ära võtta ja hukata.	Cyprianus Kartaagost, Rooma piiskop Sixtus, diakon Laurentius, piiskop Fructuosus,	Cyprianuse pagendus
303-313	Diocletanus	Pole teada, mis põhjustas keisri ootamatu pöörde kristlaste vastu - võimalik kaasvalitseja Galerius Maximuse või Egiptuse mõtteteadlase Hieroclese mõjutused.	Sebastianus, paljud keisri õukondlased, piiskop Phileas, Kaisarea diakon Romanus, Nikomeedia piiskop Atniums, Aafrika piiskop Felix, Dorotheus.	„30 türanni aeg“. 420 märtrid Nikomeedia koguduse nimestikus Eusebiose kirjutised.

Diocletanuse eesmärgiks olevat olnud *nomen christianorum deletio*³⁰ (tõlkes *kustutada kristlaste nimi*). Selle asemel, et kirik maailmast kaoks, juhtus hoopis antiikajaloo üks suurimaid üllatusi – Constantinuse pööre, mille tagajärjel sai kristlusest hoopis Rooma Impeeriumi uus nägu.

Kümme tagakiusu on tõlgendatud ka kümne päeva all Ilmutuse raamatus³¹: *Ära karda seda, mida sul tuleb kannatada! Ennäe, kurat heidab mõned teie seast vangi, et teid läbi katsutaks, ning teil on viletsust kümme päeva. Ole ustav surmani, ja ma annan sulle elupärja*³²! Süüvimata antud kirjakohta tõlgendusse, võib tõdeda, et sarnased hoiatused ja ka töötused kandsid jüngreid ja nende jüngreid läbi kannatuse ja surma. Tagakiusud said ootamatu pöördet, aga sellega ei lõppenud kaugeltki teised põrguvärvade rünnakud kristliku koguduse vastu hilisantiikajal.

Nii eesti kui paljud teised keeled kasutavad fraasi *vandaalitsema* või *vandalism*. See sõna väljendab kultuurivarade hävitustööd, mille poolest said tuntuks idagermaani hõim – vandaalid tungides võimsate laevastikkudega Põhja-Aafrikas Rooma aladele ja moodustades riigi, mida juhiti Kartaagost. Võiks öelda, et ühed esimesed *vandalismi* ohvrid nende teel olid kristlased.

Foxe kirjutab, et kui keegi ka vandaalide mõõga eest põgenes, siis hävitades põlde suretasid nad oma vastased nälga. Neile olevat meelepärased olnud nii vee kui ka õliga uputusmeetodid või ka venituspiinamised. Väidetavalt Kartaagosse jõudes (435) hukkasid and avalikult kristlasi, mõned aga tariti aukliku laeva peale lootes, et nad põhja lähevad. Laev ulpis siiski järgmisesse sadamasse kust pagendati ellujääjaid kõrbesse. Sellest pagendamisest aga sai alguse ärkamise kõrbe mauride hulgas!³³

Sarnast mustrit võib näha ka hilisemas kristluse ajaloos. Tagakiusulained viivad uute väljunditeni misjonitöös ja hõrendatud usklike read toovad esile kiriku kasvu. Kõige suurema tagakiusuprotsendiga riigid juhivad reeglina ka numbreid kirikuskasvu osas.³⁴

Open Doors andmetel hukatakse iga kuu maailmas keskmiselt 322 kristlast. Gordon-Cornwelli Ülikooli uurimustest lähtub, et maailma ajaloos on kokku märtrisurma surnud 70 miljonit kristlast, pooled neist möödunud sajandi jooksul. *World Christian Database* andmetel surmati 21. sajandi esimesel dekaadil üle miljoni kristlase.³⁵

Käesolevas artiklis olen andnud lühida ülevaate kristlikest märtritest antiikaja viimastel ja ühtlasi varakristluse esimestel sajanditel. Toonitades märterluse mõiste arengut seoses tunnistamisega surnud ja ülestõusnud Kristusest tutvustasin esimesi märtreid ja nende märtüüriiaga seotud ajaloolisi dilemmasid. Andsin ülevaate kümnest tagakiusulainest, mis vormisid varakristlust

---

³⁰ Huvitava faktina mainib seda 17. sajandi eesti vaimulik Johann Friedrich Köber oma töös *Dissertatiuncula de reliquis veterum Christianorum, queis passim exagitati fuere, cognomentis*. 1681. (saadaval internetis: [Dissertatiuncula de reliquis veterum Christianorum, queis passim exagitati ... - Johann Friedrich Köber - Google Books](#))

³¹ Sepp, E. lk 16

³² Ilm 2:10

³³ Foxe, J. lk 36-37

³⁴ [CHRISTIANITY IN CHINA - Current Status, Statistics & Persecution \(billionbibles.com\)](#) (viimati külastatud 31.01.2020).

³⁵ [Persecuted Church Statistics - The Esther Project](#) (viimati külastatud 31.01.2020).

Rooma okupatsiooni ajal ja mille tulemusena kristlus maailma mastaabis kärbumise asemel hoopis levis, ja seda tänapäevani.

Kuigi hilisantiigi kristlike märtrite lood on heroilised ja kohati ajalooliselt küsitavad, on nad erakordselt õpetlikud ja inspireerivad ning äsja mainitud statistika valgel mitte sugugi erandlikud. Heites pilgu tagasi sellele, mille nimel nii vankumatult on mindud surma võib selgineda ka see, mille nimel tasub elada.

*Nemad on ta ära võitnud Talle vere läbi
ning oma tunnistuse sõna läbi
ega ole oma elu armastanud surmani.³⁶*

---

³⁶ Ilm 12:11